

ԱՆՅՅԱԼ ԴԵՐԲԱՅՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ

ԺԱՄՍՆԱԿԱԶԵՎԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

V ԴԱՐԻ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. անցյալ ձևաբայ, գրաբարի վերլուծական ժամանակաձևեր, վաղակատար-հարակատար ներկա, վաղակատար-հարակատար անցյալ, ստորադասական բաղադրյալ ապառնի:

Ключевые слова и выражения: причастие прошедшего времени, аналитические формы габара, деепричастие-прошедшее результативное настоящее изъявительного наклонение, деепричастие-прошедшее результативное, составное будущее сложноподчинённого наклонения.

Key words and expressions: past participle, analytical forms of grabar, pluperfect-efficiently present of indicative, pluperfect-efficiently past, compound future of plod tense.

Իբրև ձևաբայ՝ անցյալ դերբայը հանդես է գալիս **եմ, լինիմ, կամ, ունիմ** բայերի հետ՝ կազմելով եղանակային ձևեր: Այս կառույցներից յուրաքանչյուրն ունի իր գործառական և իմաստային դրսևորումների առանձնահատկությունները:

Վաղակատար-հարակատար ներկա (հարակատար) ժամանակաձևը կազմվում է **անցյալ դերբայով** և **եմ** օժանդակ բայի ներկայով՝ **գրեալ եմ, գրեալ ես, գրեալ է, գրեալ ենք, գրեալ էք, գրեալ են:** Գրաբարյան այս ժամանակաձևը համապատասխանում է արդի գրական հայերենի սահմանական եղանակի ներկայի վաղակատարին և ներկայի հարակատարին՝ «....զի յԱստուծոյ **տուեալ են** ի դարման» (Կող., 226): «.....ահա **հասեալ է** (հասել է) քեզ յօգնականութիւն....» (Ագ., 110): «....որ ոչ երբեք **հեղգացեալ ենք** (չենք ծուլացել) յարքունի վաստակս....» (Եղ., 19): «Եւ **եկեալ էք** (եկել էք) ի վատի խնդիր և պատահեք չարի և կորնչիք» (Փարպ., 298):

Անցյալ դերբայ-եմ օժանդակ բայ կառույցը իբրև ստորոգյալ հանդիպում է և՛ պարզ, և՛ բարդ (համադասական, ստորադասական, բազմաբարդ) նախադասությունների կազմում՝ արտահայտելով թե՛ հարակատարի (վիճակ), թե՛ վաղակատարի (ավարտված գործողության) իմաստ, ինչպես՝ «Ի բազում պատերազմունսս **մտեալ է** իմ» (Եղ., 100): «Եւ

զիետ այսպիսի մարդոյ **մուրեալ են** բազումք» (Եղ., 52): «Իսկ եթէ դու ի քո եղբայր և ի ծառայակիցն և յընկերակիցն և ի հարազատն ոչ խնայեսցես, որ կամօքն **եղբայրացեալ է** մեզ տէրն՝ ի քեզ ոչ խնայեսցէ» (Բուզ., 186): «Որ ի ձեզ **արմատացեալ են** և **պատեալ** զոստովք մտաց ձերոց» (Ագ., 286): «Եւ ասէր՝ եթէ **զարմացեալ եմ** ես զոր ինչ տեսի. զի իմ ի մանկութենէ իմմէ համակ ի ճակատու և ի կռիւ **մտեալ եմ**, և ամբ են՝ զի հասի ի թագաւորութիւն, և առանց կռուոյ ամ **չեմ լեալ**» (Ագ., 308):

Ներգործական սեռի բայերը նույն ձևով կարող են արտահայտել նաև կրավորական սեռի նշանակություն, ինչպես՝ «...որ մեծ շնորհն **պարգևեալ է** նմա յԱստուծոյ » (Կողբ., 34): «**Առաքեալ եմ** առաջի նորա» (Ագ., 240): «Զորս **տուեալ է** ձեզ յԱստուծոյ, և օտար տերանց ծառայեալ» (Բուզ., 250): «Զպարարակ իմ **զենեալ է**, զճաշ իմ պատրաստեալ է» (Ագ., 56):

Դիտարկենք այլ օրինակներ՝ «Տեսէ՛ք, եղբա՛րք, զի ահաւասիկ իբրև հայր յորդիս **մատուցեալ է** առ մեզ Աստուած...» (Բուզ., 148)՝ (Տեսնու՛մ եք, եղբայրնե՛ր, որ Աստված մեզ հետ վարվում է ինչպես որդիների հետ):

Այս նախադասության մեջ անցյալ դերբայն արտահայտում է ընդհանրական ներկայի իմաստ (առհասարակ «Աստված վարվում է խրատելու համար») և գտնվելով ստորադասական եղանակի բայաձևերի տիրույթում՝ թարգմանվում է անկատար ներկա ժամանակով: Նկատենք մի կարևոր հանգամանք. անցյալ դերբայը անկատար ներկա և անկատար անցյալ ժամանակի իմաստ է արտահայտում այն դեպքում, երբ տվյալ կառույցում կա ապառնիության իմաստ թելադրող՝ ստորադասական եղանակի բայաձև, ինչպես՝ «Քանզի ոչ երկրավոր զաւակի **ցանկացեալ ես**, այլ այնպիսումն՝ որ ի սպասաւորութիւն սպասու պաշտաման ծառայութեան Տեառն Աստուծոյ կացցեն» (Բուզ., 22)՝ (Որովհետև նա ցանկանում էր ոչ թե երկրավոր զավակի, այլ այնպիսիների, որոնք տեր Աստծուն սպասավորեն, նրան ծառայելու պաշտոնը կատարեն): Հազվադեպ այս բայաձևերը արտահայտում են ըղձական անցյալի իմաստ, ինչպես՝ «Արդ՝ **եթէ** դո՛ւ **եղեալ ես** պատճառ քո կորստեանդ...» (Փարպ., 418)՝ (Արդ, եթե դու լինեիր պատճառը կորստյան):

Նշված կառույցների՝ սահմանական ներկայի, անցյալ անկատարի, ինչպես նաև ըղձական անցյալի իմաստով գործածությունները պայմանավորված են տվյալ խոսքային միջավայրով:

Բարդ ստորադասական նախադասությունների կազմում **անցյալ դերբայ+եմ** օժանդակ բայ կառույցը հանդես է գալիս թե՛ իբրև գլխավոր և թե՛ իբրև երկրորդական նախադասության ստորոգյալ: Գլխավոր նախադասության մեջ իբրև ստորոգյալ գործածվելիս արտահայտում է վաղակատար-հարակատար ներկայի իմաստ, ինչպես՝ «Ի լուսաւոր և ի ճշմարիտ օրէնս մեր **գրեալ է**, որ ձեզ ընդունայնութիւն և բարբաջմունք

թուին» (Փարպ., 102): «Զբոլոր արարածս **տուեալ է** ի ծառայութիւն, գերկիրս՝ մարդկան, և գերկինս՝ հրեշտակաց. ապա եթէ ստունգանիցեն և անցանիցեն զպատուիրանաւ, զընդդման գործեսցեն Աստուծոյ» (Եղ., 72): «Որ կամօքն **եղբայրացեալ է** մեզ տէրն՝ ի քեզ ոչ խնայեսցէ» (Բուգ., 186):

Բնագրային օրինակներից երևում է, որ բաղադրյալ դիմավոր ձևին հաջորդում է պարզ ժամանակաձև: Բայց սա օրինաչափություն չի կարելի համարել, քանի որ երբեմն գործածվում են նաև բաղադրյալ ժամանակաձևեր, օրինակ՝ «Ի սկզբան ի նախնեաց հետէ զձեր Արշակունեաց տոհմին Մամիկոնէից **է կորուսեալ** (կորստի են մատնել), զի հակառակորդք ձեր դոքա **լեալ են** (եղել են) ի բնէ անտի» (Բուգ., 358):

Երկրորդական նախադասության ստորոգյալների իմաստային կիրառությունները կախված են գլխավոր նախադասությունից:

Անցյալ դերբայը հանդես է գալիս նաև բարդ ստորադասական նախադասության մեջ իբրև երկրորդական նախադասության ստորոգյալ, ինչպես՝ «Եւ այժմ տեսանես զՔրիստոս, առ որ **անձկացեալն ես**» (Ագ., 108): «Եւ այս ամենայն ազդեցութիւնք բնականք են յանատնսն, և ոչ խորհրդականք, որ յարարչէն նոցա **տնկեալ են** ի նոսա՝ առ ի յօժարելոյ յօգտակարն» (Կողբ., 142): «Կամ զիա՞րդ եղէց բարեխօս վասն այնոցիկ, որք նուաճեցինս. կամ զիարդ խօսիցիմ ի հաշտութիւն վասն այնոցիկ, որք **փախուցեալն են**» (Բուգ., 66):

Անցյալ դերբայը հանդիպում է՝

ա) **թէ-ով, եթէ-ով** սկսվող **ուղիղ խնդիր** և **պայմանի պարագա** երկրորդական նախադասություններում, օրինակ՝ «Զի ասէ, **թէ** մեր **լեալ է** և հարցն մերոց այն տերութիւնն» (Բուգ., 80): «Արդ **եթէ** դու **եղեալ ես** պատճառ քո կորստեանդ և այդչափ բազմութեանն որ կորեան ընդ քո ձեռն՝ դու այսօր հարցման արժանի էիր» (Փարպ., 418): «Իսկ **եթէ** դու ի տգիտութեան **վրիպեալ ես**, ես որ հաստատունս գիտեմ, ոչ կարեմ գալ զկնի քո մոլորութեանց» (Եղ., 72):

բ) **որոշիչ** երկրորդական նախադասություններում, ինչպես՝ «Եւ արդ ա՛դէ ցուցէք այր մի որ ի Պերոզէ արքայից արքայէ, **որ** զձեր օրէնս **կատարեալ է**» (Փարպ., 420): «Եւ մերժել զբնակ տեարսն ձեր՝ **զորս** տուեալ է ձեզ յԱստուծոյ» (Բուգ., 250): «Ամենայն կառք ի համազգեաց երիվարաց լծին, բայց միայն այսց կառաց, **որ** ի շհամազգեաց **լծեալ են**. և **որ** ի համազգեացն **լծեալ են**՝ երբեմն սայթաքին» (Կողբ., 14-16):

Ինչպես երևում է օրինակներից, անցյալ դերբայով կառույցի գործածության համար կարևոր է նախադասության ընդհանուր ժամանակային տիրույթը:

Վաղակատար-հարակատար անցյալ (գերակատար) ժամանակաձևը կազմվում է անցյալ դերբայով և օժանդակ բայի անցյալի ձևերով: Այն

իմաստով համապատասխանում է արդի հայերենի անցյալի վաղակատար և հարակատար ժամանակներին՝ «Եւ մինչդեռ ձեռք սրբոյն ընդ երկինս **կարկառեալ էին**» (Կողբ., 140): «Որպէս առաջնոյ մարդոյն մինչև չև **յանցուցեալ էր**՝ հնազանդ էին» (Կողբ., 72): Ընդ որում, այս կառույցում ևս ներգործական սեռի բայերը կարող են արտահայտել նաև կրավորական սեռի իմաստ, ինչպէս՝ «Հարցցուք փառքն յումեք՝ **յաջողեալ էին** (շնորհված էին) նմա» (Կողբ., 96): «Եւ այլ ևս. զի արեգակն և լուսին չև ևս **էին լեալ** (ստեղծված չէին)» (Կողբ., 96): «Այլ իբրև սատակեցաւ կայսրն, դարձան ամենայն հովիւքն եպիսկոպոսք՝ որք **աքառեալք էին** (աքառված էին), և կեցեալք էին յիւրաքանչիւր քաղաքս» (Բուզ., 172):

Ինչպէս տեսնում ենք օրինակներից, **անցյալ դերբայ+էի** կառույցը հանդիպում է բարդ ստորադասական նախադասության՝

ա) **ենթակա** երկրորդական նախադասության կազմում՝ «Այլ զի **չէր քարացուցեալ** Աստուծոյ զսիրտն Փարաւոնի, այնու իմանալի է» (Կողբ., 136):

բ) **ուղիղ խնդիր** երկրորդական նախադասության կազմում՝ «Կամէր՝ թէ **չէր յանցուցեալ** Ադամայ» (Կողբ., 134): «Եւ զայլս՝ որք միանգամայն գործոց սատարն **լեալ էին**» (Բուզ., 370):

գ) **պատճառի պարագա** երկրորդական նախադասության մեջ՝ «Մի գուցէ և նա սատակեցի, քանզի կարի **գարհուրեալ էր**» (Բուզ., 176): «...և զոր լուսան ի դայեկէն իւրմէ՝ վառեցաւ իբրև զինու Հոգւոյն զօրութեամբ Տեառն իւրոյ. զի **զգեցեալ էր** զհաւատս մանկութեան տիոցն իբրև սպառազէն զրահիւք» (Ագ., 98):

դ) **ժամանակի պարագա** երկրորդական նախադասության կազմում՝ «Մինչ չև **ծնեալ էին**, և մինչ չև մի ինչ բարի կամ չար գործեալ էին, ասէ» (Կողբ., 134): «...զի մինչ դեռ այն ինչ **մտեալ էին** յեկեղեցին, էջ աղանի սպիտակ ի վերայ սեղանոյն յանդիման քահանայութեանն» (Բուզ., 114):

ե) **պայմանի պարագա** երկրորդական նախադասության մեջ՝ «Արդ եթէ Աստուծոյ զնա չար **արարեալ էր**, ընդէ՛ր հալածէ եկեղեցի զդէս» (Կողբ., 120) և այլն: «...զիա՞րդ կարեաք ապրել՝ թէ ընդ սողունս և ընդ գազանս բնակակիցս **արարեալ էր** մեզ» (Կողբ., 120)

զ) **որոշիչ** երկրորդական նախադասության կազմում՝ «Եւ ապա յետ այսորիկ զարմացուցեալ զթագաւորն բազում տեսողացն, որք մտերիմքն էին, որ **եկեալն էին** ի տեսիլ գեղոյ նորա» (Ագ., 98):

Իմաստային տեսանկյունից վերոբերյալ ձևերը համապատասխանում են արդի հայերենի անցյալի վաղակատար և անցյալի հարակատար ժամանակաձևերին:

Ինչպէս **անցյալ դերբայ+եմ**, այնպէս էլ **անցյալ դերբայ+էի** կաղապարով կառույցները երկրորդաբար կարող են գործածվել անցյալ անկատարի իմաստով: Սա պայմանավորված է խոսքային ընդհանուր

տիրույթով. պատումի ժամանակը գրաբարում կարող է արտահայտվել և՛ ներկայի, և՛ անցյալ անկատարի, և՛ անցյալ կատարյալի բայաձևերով: Նրանց հետ, ինչպես այլ կառույցներ, այնպես էլ այս կաղապարով բայաձևերը կարող են ըմբռնվել ներկայի անկատար կամ անցյալի անկատար իմաստներով, ինչպես՝ «Եւ ես մինչև ցայսօր **չէի մխիթարեալ** (չէի մխիթարվում) ի մեծ բեկմանէն որ եհաս Արեաց աշխարհին» (Փարպ., 394): «**Համարեալ էին** (համարում էին) նոցա դարափորքն իբրև զյարկս բարձրաբերձ շինուածոց» (Եղ., 124):

Ստորադասական բաղադրյալ ապառնի (անցյալ դերբայ+իցեմ կառույցներ):

Եմ պակասավոր բայն ունի նաև ստորադասական առաջին ապառնու խոնարհման հարացույց՝ **իցեմ, իցես, իցէ, իցեմք, իցէք, իցեն:** Սրանց հարադրմամբ անցյալ դերբայով կառույցները կազմում են երկրորդական բաղադրյալ ժամանակաձևեր՝ համարժեք արդի հայերենի հարակատար դերբայով կազմվող երկրորդական ժամանակաձևերին:

Որոշ քերականագետներ (Ս. Գաբամաճյանը և Ստ. Մալխասյանը) այս կառույցներն անվանել են ստորադասական անցյալ՝ ժամանակային այդ կառույցում շեշտելով դերբայի իմաստը¹:

Սակայն ժամանակային այս կառույցը պիտի արժևորել ոչ թե դերբայի իմաստով միայն, այլ օժանդակ բայի հարադրմամբ: Գրաբարն ուներ երկրորդական բաղադրյալ ժամանակաձևերի երկու կաղապար՝ **անցյալ դերբայ+իցեմ** և **ապառնի դերբայ+իցեմ**. գրեալ իցեմ=գրած (գրված) լինեմ՝ կլինեմ՝ պիտի լինեմ, գրելոց իցեմ=գրելու լինեմ՝ կլինեմ՝ պիտի լինեմ:

Այս ժամանակաձևը համապատասխանում է ժամանակակից գրական հայերենի ըղձական, պայմանական և հարկադրական եղանակների երկրորդական վերլուծական ապառնի ժամանակներին՝ կազմված հարակատար դերբայով և լինել բայով՝ «Եւ որ յորժամ ի մարդ **մտեալ իցէ...**» (Կող., 144): «Եթէ **յաջողեալ իցեն** ի մեծութեան եւ փափկանան ուրախութեամբ ի պակասելի կեանս» (Եղ., 111): «Որ **կացեալ իցեն** յահի քում և **պահեալ իցեն** զհրամանս քո» (Ագ., 100): «Եւ կամ բնաւ հայ գոք, որ յանկարծ թէ և այլուստ ուստեք **եկեալ իցէ** այսր բնակել՝ թողուլ արտաքս քան զդուռն բնակեալ իցէ, և մերթ կերպարանիցի» (Կողբ., 84): «Որպէս թէ անդուստ յերկնից ի շահաստանիս» (Փարպ., 222): «Նա և ոչ նհանգ ինչ անձնաւոր գոյ, բայց եթէ դև ի տեղիս վերուստ **իջեալ իցէ**» (Բուզ., 150):

¹ Ս. Գաբամաճյան, Նոր քերականություն հայերեն գրաբար լեզուի, Կ. Պոլիս, 1897, էջ 181, Ստ. Մալխասյանց, Գրաբարի հոլովումը, խոնարհումը և նախդիրները, Թիֆլիս, 1891, էջ 42:

Ներգործական սեռի բայերը նույն ձևով կարող են արտահայտել նաև կրավորական սեռի իմաստ, օրինակ՝ «Քանզի ամենայն անձն երկիրդիս և կամաւ լսէր հրամանի նորա, իբրև թագաւորի, որ կարգեալ իցէ յԱստուծոյ ի վերայ երկրի (որ Աստուծոց է կարգվել երկրի վրա)» (Փարպ., 364): «Որչափ ճրագ մի՝ որ ի մարդկանէ **կազմեալ իցէ** (պատրաստված կլինի) լուսատու լինել տան ի գիշերի» (Կողբ., 128):

Ժխտական խոնարհման ժամանակ օժանդակ բայը կամ ժխտական մասնիկը սովորաբար անցնում է դերբայից առաջ, և հաճախ էլ օժանդակ բայի և դերբայի միջև ընկնում են նախադասության այլ անդամներ, ինչպես՝ «Զի թէպէտ և խորհուրդ թագաւորին **չէր յայտնեալ** նոցա....» (Եղ., 10): «....**Չիցէ** արդեօք **հատեալ** յոյս կենաց....» (Ագ., 126): «Որպէս տեսանեմք իսկ՝ զի որ ինչ Սովսէսի **չէ ասացեալ....**» (Կողբ., 156):

Գրաբարի այս կառույցներից հետագայում **չ** ժխտական ձևային բոլոր արտահայտությունները աստիճանաբար գերակշռող են դառնում:

Անցյալ դերբայով և լինիմ, կամ, գոմ, ունիմ բայերով կազմված ժամանակաձևեր

Գրաբարի վերլուծական ժամանակների կազմում անցյալ դերբայի հետ որպես օժանդակ բայ կարող են գործածվել նաև **լինիմ, ունիմ, կամ, երբեմն էլ՝ գոմ** բայերը, ինչպես՝ «...այսպէս **փոխադրեալ եղև** (փոխադրվեց) յերկրէ ի յերկինս...» (Եղ., 192): «Ասէ ցմիւս անդամալոյծին՝ թէ **թողեալ լիցի** քեզ մեղք քո» (Կողբ., 64): «**Հրամայեալ լինէր** ժամանակս ինչ անդէն ի տիեզերական քաղաքին մեծարել դարմանօք կարգելովք յեկեղեցւոյն» (Կոր., 114): « «...և պատիւք նոցա **լիցին շնորհեալ** (շնորհվի) որ գնոսայն յայտնեսցեն» (Ագ., 84):

Ինչպես ցույց են տալիս օրինակները, **անցյալ դերբայ+լինիմ** կառույցները ավելի հաճախ արտահայտում են կրավորական սեռի իմաստ:

Նշենք նաև, որ հաճախադեպ են **լինիմ** բայի անցյալ անկատարով կառույցները, ինչպես՝ «...իբրև յերեք ժամուց սկսեալ մարտնչել մինչև ի տասն ժամն՝ **պարտեալ լինէր** զթագաւորն իսկ զայն....» (Ագ., 106): «**Նմանեալք լինէին** այնմ հօտի խաշանց» (Բուզ., 54):

Բայասեռը այս կառույցներում որևէ դեր չի կատարում, քանի որ բոլոր սեռերով էլ նրանք այս կաղապարով են հանդես գալիս, ինչպես՝ «...որում մեծապատիւ իսկ յեպիսկոպոսէն և եկեղեցւոյն **մեծարեալ լինէր** (կրավորական)....» (Կոր., 96): «....ա՛յ սուտ և չարագործ, **տուեալ լիցի** (կրավորական) քեզ թագաւորութիւնն ինն հազար ամի....» (Կողբ., 92-94): «Ապա ռխացեալ թագաւորն ընդ պատանեկին Գնելոյ... և **նիւթեալ լինէր** (ներգործական) նենգութիւն բազում ժամանակս» (Բուզ., 184): «...զիա՞րդ **եղէր տկարացեալ** (չեզոք) առաջի աղջկան միոջ...» (Ագ., 130):

«....**զարմացեալ լինէր** (չեզոք) արմանայր ընդարմանայր ստրջացեալ ի միտ առնոյր զիրսն....» (Բուզ., 190):

Հետևյալ վերլուծական ժամանակները կարելի է արևելահայերենի վերածել անկատար և երկրորդական բաղադրյալ ժամանակաձևերով. «Յորժամ տկար եմ վասն Քրիստոսի, յայնժամ **զօրացեալ լինիմ**» (Կոր., 80) (Երբ տկար եմ Քրիստոսի համար, այն ժամանակ զօրացած եմ լինում):

Վերլուծական կառույցների կազմությանը մասնակցում են նաև **կամ** և ունիմ բայերը: «**Կայր հիացեալ և զարմացեալ** (հիացած ու զարմացած էր) արքայն Արշակ ընդ բանսն ընդ այնոսիկ» (Բուզ., 210): «...որք գտեղի **առեալ կային** (կանգնած էին) ընդդեմ գնդին Վարդանայ» (Եղ., 118): «Վասն զի մանաւանդ բազում մշակք տեառն **խափանեալ կային** (խափանվել էին)» (Բուզ., 160): «....և ի սնոտի յոյս **կապեալ կան** (կապել են) անհաւատի. որպէս և Հրեայք՝ որ ի զուր ակնկալութիւն **կապեալ կան**» (Կողբ., 86):

Այս կառույցները համարժեք են աշխարհաբարի վաղակատար-հարակատար ներկային և անցյալին:

Անցյալ դերբայը բաղադրյալ ժամանակաձև է կազմում նաև **ունիմ** բայով, որը դարձյալ հարակատարի նշանակություն է տալիս դերբային՝ «...քանզի միշտ ի մտի **նկարեալ ունէր** զորս առնելոցն էր» (Կողբ., 194): «Որպէս զի կրկին աչս **ստացեալ ունիցին**» (Եղ., 113): «Ամենայն գիրք հոգեպատուութիւն **նշանակեալ ունին** զքաջութիւնս» (Կոր., 26): «...զոր նմա Ներսէսն **բարձեալ ունէր** ի սպասու թագաւորին....» (Բուզ., 112): «Եւ նամակ **ունէր գրեալ** ի Վախթանգայ խաբէութեամբ....» (Փարս., 320):

Հանդիպում է նաև **գոմ** բայով օրինակ Բուզանդի երկում՝ «...և ոչ **գոյր ընդ-դիմացեալ** թագաւորին...» (ոչ ոք չկար թագաւորին դիմադրող) (Էջ 202):

Գ. Թոսունյանը նշում է, որ, բացի վերոհիշյալ բայերից, օժանդակ բայի դերում կարող են հանդես գալ նաև **գտանեմ, երևիմ ասեմ, թուեմ, համարիմ, կարծեմ, պահեմ բայերը**², ինչպես՝ «....Տէրն **ծանուցեալ երևի**....» (Ագ., 157): «....և **խոստացեալ պահեմ** զանապատում բարիսն իւրոցն յուսացելոց» (Ագ., 98): «Զի նորա առաւել **գտանի չծանուցեալ** զԱստուած....» (Կողբ., 196): «Մի ի պատանացն **արհամարհեալ** հովուացն **կարծիցի**» (Ագ., 196): «Եւ ինքն վասն սահի սաստից օրինացն տեառն՝ թշնամի **համարեալ թուէր**....» (Բուզ., 52): «....և չարն ոչ այնպիսի մտօք մատչի փորձել, այլ համարի յաղթել, և **գտանի պարտաւորեալ**» (Կողբ., 148):

² Գ. Թոսունյան, Գրաբարի վերլուծական ժամանակները, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1984 (1-2), էջ 106:

**Անցյալ դերբայով վերլուծական ժամանակաձևերի և ենթակայի
համաձայնությունը**

Անցյալ դերբայով կառույցների հետ ենթական դրվում է ուղղական և սեռական հոլովներով: Նման կառույցները դիտվում են քերականական հոմանիշներ, ինչպես՝ **գրեալ է իմ=գրեալ եմ ես:**

Մեռականով ենթակայի դեպքում չկա ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնություն:

Որոշ քերականներ ավելի տարածված են համարում անձնական դերանվան սեռականով ենթակաների գործառույթը³:

Սակայն պիտի նշենք, որ անցյալ դերբայի հետ ենթական սեռական հոլովով դրվում է ոչ միայն անձնական դերանունների, այլև գոյականների դեպքում:

Վաղակատար-հարակատար ներկա.

«Եւ քարին՝ թէ քո իսկ է ծնեալ զմեզ» (Ագ., 188): «Զոր տնկեալ է արարչին յանդաման» (Կողբ., 142): «....երէ ոչ երբէք լեալ է Զրուանայ հայր աստուածոց....» (Կողբ., 104):

Վաղակատար-հարակատար անցյալ.

«Զի թէ մարդոյ փրկեալ էր զձեզ ի ծառայութենէ....» (Եղ., 56): «Արդ եթէ Աստուծոյ զնա չար արարեալ էր» (Կողբ., 120): «Նա և ոչ մեղադիր պարտ էր լինել անպիտանութեան, թէ իւր զնա այնպէս ստեղծեալ էր յորովայնէ» (Կողբ., 138): «Քանզի այնպէս արկեալ էր Աստուծոյ զահ և զերկիւղ զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի» (Փարպ., 372):

Ստորադասական բաղադրյալ ապառնի⁴.

«...ձեր արարեալ և կատարեալ իցէ» (Եղ., 51): «Զի գիտէ հայրն ձեր զինչ պիտոյ է ձեզ, մինչև ձեր խնդրեալ ինչ իցէ ի նմանէ» (Մատթ.Ձ., 8): «Եւ զայն մոռացեալ իցէ նոցա՝ որք զայս կամին» (Թուղթ Պետրոսի, 2-րդ Գ, 5):

Քերականագիտության մեջ այն կարծիքն է արտահայտվել, որ հիշյալ ձևերով խոնարհման հարացույցներ են կազմվում ներգործական սեռի բայերից: Այսպես՝ ըստ Ստ. Մալխասյանցի՝ անցյալ դերբայի՝ ներգործական կամ կրավորական նշանակության երկիմաստությունից խուսափելու համար լեզուն ունի կանոն, այն է՝ ներգործական սեռի անցյալ դերբայի հետ ենթական դրվում է սեռական հոլովով, ինչպես՝ **տեսեալ է իմ, տեսեալ էր աշակերտաց, գործեալ իցէ մանկանց**, իսկ եթե դերբայը չեզոք

³ Տե՛ս Ա. Այտընեան, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, էջ 450, Ա. Աբրահամյան, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Երևան, 1953, էջ 343:

⁴ Տրված է նաև «ստորադասական անցյալ» անվանումը:

կամ կրավորական սեռի է, ենթական չի կարող սեռական հոլովով դրվել, ինչպես՝ **յարուցեալ իցէ ոք, տեսեալ եմ ես** (տեսնուած եմ ես)⁵ :

Սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ եղանակային ձևեր են կազմվում ոչ միայն ներգործական, այլև չեզոք սեռի բայերով. «**Դորա** անթիւ ճակատ **մտեալ էր**» (դա մտել էր) (Բուզ., 362):

Լինել բայը ևս մասնակցում է վերոնշյալ ժամանակների կազմությանը:

Օրինակ՝ «...**Շնորհեալ լինէր քո** մեզ զկեանս անցաւս...» (Ագ., 50): «...Ի հատուցմանէ անտի յանդիմանութեանն **գտեալ լինէր նոցա...**» (Ագ., 316-317):

Դերանվան սեռական ենթակայով կազմված կառույցները առանձին նախադասության արժեք ունեն: Օրինակ՝ **լուալ է իմ** նշանակում է «իմ լսածը կա՝ գոյություն ունի», որը ժամանակակից ըմբռնմամբ նշանակում է «ես լսել եմ» կամ «ես լսեցի»:

Անցյալ դերբայը կարող է հանդես գալ **ք** հոգնակերտով և թվով համաձայնել ենթակային, ինչպես՝ **գայրացեալք** եմք, **գարթեալք** իցեաք, **գնացեալք** են, **սիրեալք** էի: Այսպիսի եղանակային ձևերը ոչ հաճախակի են գործածված գրաբարում, ինչպես՝ «Եւ որ **մնացեալքն իցեն**՝ թուով լիցին» (Ագ., 342): «...որք **աքսորեալք էին**, և **կեցեալք էին** յիրաքանչիւր քաղաքս» (Բուզ., 172): «...որպէս զեղբայրս հարազատս անբաժին **յղփացեալք էին** միում ուրախութեան...իբրև զինու **վառեալք էին...**» (Եղ., 198):

Վ. Չալըխյանի կարծիքով բաղադրյալ ժամանակաձևերի հոգնակի թվով կիրառության դեպքում չեզոք և կրավորական սեռի անցյալ դերբայների՝ հոգնակի թվով հանդես գալը պարտադիր է, իսկ ներգործական սեռի բայերը պետք է անփոփոխ մնան: «Բայց գրաբարի սովորականն եղած է առաջիններուն թէ եզակի, թէ յոգնակի դրուիլը, որ աւելի յաճախ եզակի կը մնայ..., իսկ ներգործականներուն՝ յոգնակի դրուածը զարտուղութիւն է», -նշում է լեզվաբանը⁶:

Այս կառույցներում անցյալ դերբայն ունի հարակատար դերբայի իմաստ, և ստորոգյալը պիտի համարել բաղադրյալ այն պարզ պատճառով, որ ենթակայի հետ առկա է ոչ միայն օժանդակ բայի, այլև դերբայի թվային համաձայնություն, որը բնորոշ է բաղադրյալ ստորոգյալի ստորոգելիին: Արդի արևելահայերենում հարակատար դերբայով և օժանդակ բայով կառույցների վիճահարույց հարցի լուծումները տարբեր են, և գրաբարում այս միավորների գործածության դեպքերն արդեն իսկ ապացուցում են, որ

⁵ Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, Գրաբարի հոլովումը, խոնարհումը և նախդիրները, Թիֆլիս, 1891, էջ 43:

⁶ Վր. Չալըխեան, Քերականութիւն հայկազնեան լեզուի, Վիեննա, 1885, էջ 426:

դրանք ոչ թե խոնարհման հարացուցային անդամներ են, այլ անցյալ դերբայի ստորոգելիական գործառույթ, որտեղ այն հանդես է գալիս իբրև անկախ դերբայ՝ արդի հայերենի հարակատար դերբայի արժեքով:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ վերլուծական ժամանակների կազմության ժամանակ անցյալ դերբայը երբեմն հոդ է ընդունում, օրինակ՝ «...և այժմ տեսանես զՔրիստոս, առ որ **անձկացեալն ես...**» (Ագ., 108): «...որ **փառաւորեալդ ես** ի վերայ ամենայն տիեզերաց» (Բուզ., 302): «...գոր **յանձանձեալսդ** և **սնուցեալսդ է...**» (Ագ., 82): «Այլ դուք, որ այժմ յերեցունց աշխարհաց **եկեալդ էք** տանուտէրք և սեպուհք» (Փարպ., 118):

Այսպիսով՝ գրաբարի անցյալ դերբայով և եմ օժանդակ բայով կազմվում են երեք վերլուծական ժամանակաձևեր՝ վաղակատար-հարակատար ներկա (գրեալ եմ), վաղակատար-հարակատար անցյալ (գրեալ էի) և ստորադասական եղանակի բաղադրյալ ապառնի (գրեալ իցեմ): Պայմանավորված անցյալ դերբայի մեջ սերտորեն համատեղված վաղակատարի և հարակատարի իմաստային դրսևորմամբ՝ անցյալ դերբայով կազմված կառույցները արտահայտում են վաղակատար և հարակատար ժամանակաձևերի իմաստներ:

Գրաբարից ավանդված են նաև անցյալ դերբայի և լինիմ բայի հարադրությամբ վերլուծական ժամանակաձևեր. որոնք հիմնականում հարակատար դերբայով կազմված ժամանակաձևերի իմաստներ են արտահայտում: Եղանակային ձևեր են կազմվում նաև կամ, ունիմ, ինչպես նաև գտանեմ, երևիմ, ասեմ, կարծեմ, պահեմ բայերով:

Ժխտական խոնարհումը կատարվում է ոչ և չ ժխտական ձևությամբով:

Ստորև ներկայացնում ենք **անցյալ դերբայ+օժանդակ բայ, անցյալ դերբայ+ունիմ, կամ, լինիմ** կաղապարով կառույցների հաճախականության վիճակագրական աղյուսակ՝ ըստ 5-րդ դարի 5 մատենագիրների երկերի.

5-րդ դար	անցյա լ դ.+եմ	անցյալ դ. +էի	անցյալ դ. +իցեմ	անցյա լ դ. +լինիմ	անցյա լ դ. +կամ	անցյա լ դ. +ունիմ
Ագաթանգեղոս	117	14 6	39	43	28	8
Եղիշէ	138	154	23	10	12	3
Ղ. Փարպեցի	167	144	6	23	10	4

Եզ. Կողբացի	70	71	21	5	9	2
Կորին	1	5	4	4	2	3

Նարինե Մարկոսյան

**Անցյալ դերբայով կազմված վերլուծական ժամանակաձևների
քննությունը V դարի մատենագրության մեջ
Ամփոփում**

Անցյալ դերբային բնորոշ է բազմիմաստությունը, որը նրան հնարավորություն է տալիս դրսևորել և՛ անկախ, և՛ կախյալ դերբայներին բնորոշ հատկանիշներ: Ձևաբանական մակարդակում անցյալ դերբայի և եմբայի միջոցով կազմում են երեք բաղադրյալ ժամանակաձևներ՝ սահմանական եղանակի վաղակատար-հարակատար ներկա՝ հասեալ է, կոչեցեալ է, վաղակատար-հարակատար անցյալ՝ կարկառեալ էին, յանցուցեալ էր, ստորադասական եղանակի բաղադրյալ ապառնի՝ յաջողեալ իցեն:

Պայմանավորված անցյալ դերբայի մեջ սերտորեն համատեղված վաղակատարի և հարակատարի իմաստային դրսևորմամբ՝ անցյալ դերբայով կազմված կառույցները արտահայտում են վաղակատար և հարակատար ժամանակաձևների իմաստներ:

Շարահյուսական մակարդակում վերոնշյալ ձևերը դառնում են պարզ ստորոգյալ:

Գրաբարի վերլուծական ժամանակների կազմում անցյալ դերբայի հետ որպես օժանդակ բայ կարող են գործածվել նաև լինիմ, ունիմ, կամ, երբեմն էլ՝ գոմ բայերը, որոնք հիմնականում հարակատար դերբայով կազմված ժամանակաձևների իմաստներ են արտահայտում:

Անցյալ դերբայի և լինիմ բայի հարադրությամբ վերլուծական ժամանակաձևերը հիշեցնում են աշխարհաբարի երկրորդական բաղադրյալ ձևերը:

Անցյալ դերբայ+եմ. էի, իցեմ, լինիմ կառույցների հետ ենթական դրվում է ոչ միայն ուղղական, այլև սեռականով հոլովով՝ քո է ծնեալ (դու ես ծնել), լեալ է Զրուանայ (չի եղել Զրվանը):

Հիշյալ դերբայը եղանակային ձևեր է կազմում նաև գտանեմ, ասեմ, կարծեմ, երևիմ բայերի հետ:

**An examination of the analytical forms of tenses formed by the past participle
in the 5th century bibliography**

Summary

The past participle is characterized by ambiguity, which allows it to exhibit features characteristic of both independent and dependent participles. At the morphological level, they form three compound tenses by means of the past participle and verb "em" (եմ) – pluperfect-efficiently present of indicative – haseal e, kocheceal e, pluperfect-efficiently past – karkareal ein, yancuceal er, Compound Future of Plod Tense – yajogheal itsen.

Due to the semantic expression of the pluperfect - efficiently closely combined in the past participle, the structures formed by the past tense express the meanings of the pluperfect - efficiently tenses.

At the syntactic level, the above forms become a simple predicate.

In the Grabar (Old Armenian) analytic tenses, verbs "*linim*", "*kuzim*", or, sometimes, "*gom*", can also be used as an auxiliary verb with the past tense, which mainly express the meanings of the tenses formed by the efficiently participle.

The analytic tenses of the past participle and "*linim*" verb are reminiscent of the secondary compound tenses of the modern dialect.

With these structures Past Participle + 'em', 'ei', 'icem', 'linim' the subject is placed not only in nominative case.

The above verb forms tense forms with verbs "gtanem", "asem", "karcem", "erevim" as well.

The past participle + em, ei, 'icem', 'linim' subject to the structures not only nominative, but also genitive.

This verb also forms a verb form with verbs "gtanem", "asem", "kartsem", "erevim".

**Изучение аналитических временных форм, образованных прошедшим
временем причастия в библиографии V века.**

Причастие прошедшего времени грабара было многозначным причастием и имело функции, присущие независимым и зависимым причастиям, то есть имело самостоятельное употребление и одновременно с помощью вспомогательной глагола «эм» (եմ) образовывало следующие временные формы: давнопрошедшее-результативное настоящее (результативное) изъявительного наклонения, например, գրեալ էմ, կոչեցեալ է, давнопрошедшее-результативное прошедшее время, գրեալ էին,

յաճոցեալ էր и будущее сложное сослагательного наклонения, գրեալ իցեն, то есть указанные конструкции на современный армянский переводятся в значении գրել (գրվել) եմ, էի, գրած (գրված) եմ, էի, լինեմ, կլինեմ, պիտի լինեմ:

На синтаксическом уровне вышеуказанные формы становятся простым сказуемым.

В аналитических временных формах грабара (староармянского) глаголы «линим», «уним» или «гом», которые в основном выражают значения времен, состоящих из прошедшего результативного, могут использоваться как вспомогательные глаголы с прошедшим причастием.

Аналитические времена причастие прошедшего времени и глагола «линим» напоминают вторичные составные времена современного языка.

Подлежащее с причастием прошедшего времени употребляется не только в именительном подеже, но и в родительном подеже: քո է ծնեալ (դու էս ծնել).

Вышеупомянутое причастие составляет личные формы также с глаголами «гтанем», «асем», «карцем», «еревим».

Խմբագրություն է ուղարկվել 27.04.2022թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 10.05.2022թ.

Տպագրության է հանձնարարվել 07.06.2022թ.